

ORFOEPIK QOIDALARNING AHAMIYATI

Soliyeva Shohista Sherzod qizi*Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-bosqich talabasi.***Ilmiy rahbar: Muxtorova Shahnoza***Chirchiq davlat pedagogika universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi*

Annotatsiya: maqolada orfoepik qoidalarining o‘zbek tilshunosligidagi o‘rni va ahamiyati yoritiladi. Adabiy til me‘yorlarini saqlash, nutq madaniyatini shakllantirish va to‘g‘ri talaffuzni ta‘minlashda orfoepiyaning tutgan o‘rni muhimdir. Maqolada orfoepik me‘yorlarning asosiy tamoyillari, ularning og‘zaki va yozma nutqdagi ahamiyati, shuningdek, adabiy tilni barqarorlashtirishdagi roli tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘zbek adabiy tilining taraqqiyotida orfoepiyaning ijtimoiy va madaniy jihatdan qanday ta‘sir ko‘rsatishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar. orfoepiya, orfoepik qoidalar, o‘zbek tilshunosligi, adabiy til, nutq madaniyati, talaffuz, me‘yor, og‘zaki nutq.

O‘zbek adabiy tilining asosiy orfoepik qoidalari unli va undosh fonemalarning talaffuzi, morfologik birliklarning aytilishi, so‘z birikmalarining talaffuz qilinishi kabilarni o‘z ichiga oladi. Shunga ko‘ra umumiy orfoepik me‘yorlar belgilanadi. Orfoepik me‘yorlar, odatda transkripsion belgilar vositasi bilan ifodalanadi. Orfoepiya (orfo-yun.epos - nutq, talaffuz) 1) tilshunoslikning adabiy talaffuz me‘yorlarini o‘rganuvchi bo‘limi, 2) muayyan milliy tilning talaffuz me‘yorlariga mos holda bir xil talaffuzni ta‘minlovchi qoidalar tizimi va ularga rioya qilish. Og‘zaki nutq talaffuzining bir xilligi, imlo (orfografiya) kabi lisoniy muomalani yengillash-tiradi. "O." tushunchasi keng va tor ma‘noda 2 xil tushuniladi: keng ma‘noda - unga fonemalarni qo‘llash qoida va fonema allofonlari (variantlari)ni talaffuz qilish qoidalari kiritiladi; tor ma‘noda - fa-sat fonemalarni qo‘llash qoidalari kiritiladi. Orfoepiya ko‘lamining bir xil belgilanmasligining sababi shunda-ki, ba‘zi olimlar talaffuz me‘yorlari tushunchasiga fakat tovushlarni talaffuz qilishni, boshqalari esa urg‘uni ham, ba‘zan variantdor grammatik shakllar hosil bo‘lishini ham kiritadilar. Tilning ichki kategoriyasi tarzidagi orfoepik me‘yor bilan kridalashtirilgan me‘yor o‘zaro farqlanadi. Ulardan birinchisi ayni bir voqea-hodisani ifodalashning tilda namoyon bo‘la-digan yashirin imkoniyatlari mavjudligi bilan bog‘liq; bunda me‘yor — muay-yan tilning aniq bir so‘zlovchilar ja-moasida tegishli davr orasida mavjud bo‘lishi bilan bog‘liq bir qancha

ijtimo-iy omillarning amal qilishi natijasidir. Ikkinchisi esa amalda mavjud bo‘lgan me’yorning turli lug‘atlar, ma’-lumotnomalar va qo‘llanmalarda qoida va ko‘rsatmalar tarzida shakllantirilgan aksidir. Qoidalashtirishda qo‘llash uchun to‘fi deb belgilanadigan faktlar tanlab olinadi. Qoidalashtirilgan me’yor ko‘pincha amalda mavjud bo‘lgan me’yordan orqada qoladi.

O'zbek lahjalaridagi bu kabi lahjaviy xilma-xilliklar, shubhasiz, adabiy tilning talaffuz me'yoriga ham o'zining ta'sirini ko'rsatadi Ana shunday nutqiy tafovutlarni bartaraf etish, lahjalardagi eng maqsadga muvofiq so'z shakllanım tanlagan holda qoidalashtirish offoepiyaning mu muhim vazifalaridandir. Orfoepiya boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar talaffuzi-ni ham qamrab oladi Xususan, o'zlashma so'zlaming orfoepiya qonun-qoidalariga mos ravishda talaffuz qilinishi qoidalashtirilgan Masalan, fabrika fakt so'zlari pabrika, pakt tarzda aytilsa ham, ular asliga muvofiq talaffuz qilinishi lozim.

Orfoepiya me'yorlari asosida tovush o'zgarishlari ham bo'ladi - assimilyasiya nutq tovushlarining o'zaro ta'siri, birining ikkinchisini o'ziga moslashtirishi: ket-di-ketti, aytti, to'liq bo'lmagan (qisman) assimilatsiya deb ataladi (Masalan, ketdi (ketti) so'zida (t) va (d) oldingi (t) jarangsız undosh ta'sirida o'xshash bo'lib qoladi).

Ta'lim jarayonida orfoepik qoidalarining qo'llanilishi-Orfoepik qoidalar tilning og'zaki shaklini me'yorlashtiradi va talaffuzdagi yagona standartni belgilaydi. Ta'lim jarayonida bu qoidalarni o'rgatish o'quvchilarning to'g'ri, ravon va adabiy nutq so'zlash malakalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim, boshlang'ich sinflar va filologiya yo'nalishlarida bu me'yorlarning o'z vaqtida singdirilishi kelajakdagi nutq madaniyatiga asos bo'ladi.

Pedagogik jarayonda orfoepiyani o'rgatish orqali o'quvchilarda talaffuzdagi aniqlik, ohangdorlik, so'zlararo bo'g'in va urg'u o'rinlarini to'g'ri ishlatish ko'nikmalari shakllanadi. Bu esa ularning og'zaki ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, o'qituvchi o'zi namunali nutq egasi bo'lishi, dars jarayonida orfoepik me'yorlarga qat'iy amal qilishi bilan o'quvchilar uchun til o'rganishda amaliy ko'nikma shakllantiradi.

O'zbek tili va adabiyoti fanlarida diktantlar, o'qish mashqlari, she'r yodlash, og'zaki bayon kabi usullar orqali orfoepik qoidalariga amal qilishga o'rgatiladi. Shu bilan birga, nutqiy mashqlar, rolli o'yinlar, matnli dramatizatsiya kabi interaktiv usullar orqali ham o'quvchilarda to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmalari mustahkamlanadi.Orfoepik bilimlar o'quvchilarning nafaqat til o'rganishiga, balki sahna madaniyati, ommaviy chiqishlar, o'qituvchilik yoki jurnalistika kabi kasblarda ham muhim tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Orfoepik me'yorlar. Orfoepik normalami talab qiluvchi nutqiy hodisalaming eng asosiylaridan biri assimilatsiya (tovush qo'shni tovushni o'ziga moslashtirib-o'xshatib olishi: ketdi, ketti) hodisasidir. Til qancha qadimiy bo'lsa, unda assimilatsiya hodisasi

shuncha ko‘p uchraydi, til qanchalik adabiy bo‘lsa, unda assimilatsiya shuncha kam uchraydi. Orfoepiyaning vazifalaridan biri ham assimilatsiyani me’yorda tutib turishdir. Til taraqqiyotining qonuniy natijasi bo‘lgan assimilatsiya orfografiyada “muhr”lanmagan bo‘lsa ham orfoepiya qonuniga aylangandir. Masalan: o‘t + di = o‘tti o‘tdi, boribdi- boripti. Bunga o‘xshash orfoepik normalarga rioya qilmaslik aksent (g‘alizlik) hosil qiladi. Til taraqqiyotidagi ayrim fonetik o‘zgarishlar ham orfoepik, ham orfografik normaga aylangan. Masalan, birinchi bo‘g‘ini ochiq bo‘lib, ikkinchi bo‘g‘ni sonorlashgan undosh bilan boshlanib, sonor bilan tugagan o‘zakka asosan tor unli bilan boshlangan affiks qo‘shilganda bo‘g‘in strukturasida o‘zgarish yuzberadi. Misollar: o‘g‘il+im < o‘g‘-lim, ko‘-ngil < ko‘ng-lim, bunm+im < bur-nim, qo-rin+im < qor-nim, sha-har+im < shah-rim. Bu o‘zgarishni ham imlo, ham talaffuz taqazo etadi. Orfografiya va orfoepiyaning qarama-qarshi o‘rinlaridan biri arab tilidan qabul qilingan ikki undosh bilan tugagan, aslida bir bo‘g‘inli so‘zning nutqda ikki bo‘g‘in tarzida (unli qo‘shib) o‘zlashganidir. Misollar mehr, qadr, aql, qism, hukm, qasr, asr kabi. Yangidan hosil bo‘lgan bo‘g‘in nutqda hatto so‘z urg‘usini ham oladi: hukm, rasim. Yozuvda esa aks etmaydi. Bu o‘rinda nozik bir qonuniyat mavjud: so‘z oxirida ketm a-ket kelgan undoshning birinchisi sonor bo‘lsa, so‘z bir bo‘g‘inligicha qoladi - unli ortmaydi. Masalan: qand, pand. Bu tipdagi so‘zlar turkiy tilda qadimdan mavjud: yurt, yalt-yult, tark etmoq, tort, quit. Ba’zangina sonordan keyin unli qo‘shilishi holati uchrab qo‘ladi: ramz - ramiz, xayr - xayir (Toshkent shevasi). So‘z oxirida kelgan ikki jarangsiz tiloldi undoshiarining oxirgisi og‘zaki nutqda tushib qoladi: go‘sh < go‘sh-t. Agar o‘sha so‘zdan so‘ng unli bilan boshlanadigan affiks yoki so‘z kelsa, undosh tushmasligi mumkin: balan > balandi, xursan > xursandi Samarqan>Samarqandim kabi. Undosh bilan boshlanuvchi affiksdan oldin undoshning bittasi tushadi: xursan(chilik, pas(/Jqamlik, pas(tekislik, Pas(t)daig‘om, qas(Man.¹

Albatta, quyida “Orfoepik qoidalar yordamida o‘quv jarayonini boyitish” mavzusida xulosa va asosiy tavsiyalar keltirilgan:

Xulosa. Orfoepik qoidalar- o‘zbek tilining adabiy me’yorlariga asoslangan to‘g‘ri talaffuz qilish qoidalari bo‘lib, ular og‘zaki nutq madaniyatini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quv jarayonida bu qoidalarning qo‘llanilishi tilni to‘g‘ri o‘rganish, nutqdagi aniqlik, aniqlik va madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi. O‘quvchilarda fonetik tinglov, talaffuzga e’tibor, urg‘u va intonatsiyani to‘g‘ri qo‘llay olish kabi ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Bu esa o‘z navbatida, nafaqat til darslarida, balki boshqa fanlarni ham mukammal tushunish va ifoda qilishga yordam beradi. Orfoepik mashqlarni tizimli ravishda joriy etish. Har bir darsda qisqa fonetik mashqlar orqali o‘quvchilarning

¹ S. OTAMIRZAYEVA, M. YUSUPOVA. o‘zbek tili (Fonetika, grafika, orfoepiya va orfografiya)

talaffuzini mustahkamlash tavsiya etiladi. Audio materiallardan foydalanish-To‘g‘ri talaffuz namunalari (o‘qituvchi nutqi, diktir ovozi, radio yoki podkastlar) yordamida tinglab tushunish va takrorlash mashg‘ulotlari tashkil etish lozim. So‘z urg‘usiga e‘tibor qaratish-O‘quvchilarga urg‘uning noto‘g‘ri qo‘yilishi ma’noga ta’sir qilishi mumkinligini amaliy misollar orqali tushuntirish zarur. Nutqiy xatolar ustida ishlash-O‘quvchilarning talaffuzidagi keng tarqalgan xatolarni aniqlab, individual tuzatish mashqlarini yo‘lga qo‘yish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S. OTAMIRZAYEVA, M. YUSUPOVA. o‘zbek tili (Fonetika, grafika, orfoepiya va otfoografiya)
2. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Orfoepiya>